

GUUS DIX

FOUCAULT EN HET (NEO)LIBERALISME

Recensie van Michel Foucault (2008) *The birth of biopolitics. Lectures at the Collège de France 1978-1979*. Hampshire/New York: Palgrave Macmillan, 346 pp.

Krisis, 2009, Issue 1

www.krisis.eu

Om verscheidene redenen is *The birth of biopolitics* een bijzonder boek. Allereerst gaat het niet over de geboorte van de biopolitiek. Titels voor lezingenreeksen moeten aan het Collège de France ruim van tevoren worden opgegeven en kunnen naderhand niet meer worden gewijzigd. Bij het eerste college aangekomen heeft de biopolitiek, de politiek die op het leven van de bevolking als geheel gericht is (Foucault 1990, 139), niet langer Foucaults hoogste prioriteit. In plaats daarvan buigt hij zich twaalf weken lang over de ontwikkeling van de economische wetenschap als vorm van politieke reflectie. Dat maakt het los van bovenstaand curiosum ook een inhoudelijk interessante exercitie. Normaliter staat de disciplinerende en normaliserende rol van kennis centraal. Wat kan Foucault met een discipline die van non-interventie juist een speerpunt heeft gemaakt? Als laatste wijkt de tijdspanne af van wat we gewend zijn. Het materiaal waar Foucault in zijn systematische werk gebruik van maakt, houdt meestal in de negentiende eeuw op. Aan contemporaine ontwikkelingen besteedt hij enkel aandacht in de vorm van suggestieve vooruitwijzingen of in de vorm van krantenartikelen. In deze lezingenreeks draait het voornamelijk om recentere vormen van politiek en economisch liberalisme – het Duitse ordoliberalisme en het Amerikaanse neoliberalisme.

In *The order of things* is Foucaults wending naar politiek en macht nog ver weg en vormt de ‘analyse van rijkdom’ een van de drie menswetenschappelijke disciplines die op strikt intern discursieve wijze geanalyseerd wordt. De centrale gedachtegang van deze analyse is dat niet alleen de *inhoud* van kennis door de tijd heen verandert, maar ook de *vorm* die kennis op een bepaald moment mogelijkwijs kan aannemen. Het gaat Foucault zodoende om fundamentele modi van kennis (*savoir, épistèmè*) die diep verborgen liggen in wat hij als ‘archeologische lagen’ aanduidt, maar die desalniettemin hun sporen achterlaten in specifieke kennisdomeinen (*connaissances*) (Foucault 1994, 250-253). In de overgang van het klassieke naar het moderne *épistèmè* wordt de horizontaal geordende ruimte van de kennis die de tabel als epistemologische grondvorm heeft, vervangen door een verticale ordening waarbinnen leven, arbeid en taal gezien kunnen worden als quasitranscendentale elementen in een hiërarchische ruimte van kennis. In het geval van de economische wetenschap betekent deze reorganisatie dat het probleem een geschikte maatstaf te vinden voor de waarde van goederen in het moderne *épistèmè* vrij gemakkelijk kan worden opgelost, terwijl ze in het klassieke *épistèmè* wellicht niet eens duidelijk als probleem werd waargenomen. Adam Smith (1776) gaf de waarde van goederen (prijs) in termen van arbeid weer en de waarde van arbeid (loon) in termen van de hoeveel goederen die je ermee kunt kopen. Product en arbeid bevinden zich met andere woorden op hetzelfde horizontale niveau zonder dat de een het primaat kan krijgen boven de ander. David Ricardo (1817) weet voor het eerst een expliciet onderscheid te maken tussen de twee functies van arbeid om vervolgens de hoeveelheid arbeid die nodig is voor de productie van een goed als basis voor haar waarde neer te zetten los van de vraag naar de kostprijs van die arbeid.

Van al deze archeologische bespiegelingen over de manier waarop economische kennis geordend is, vinden we in *The birth of biopolitics* weinig meer terug. Toch zijn er belangrijke overeenkomsten aan te wijzen in de manier waarop Foucault in beide boeken te werk gaat. Het gaat hem ook hier niet om praktijken maar om discours. Al aan het begin van de eerste lezing geeft hij te kennen dat de manier waarop regeerders daadwerkelijk regeerden hem maar matig interesseert. Het onderzoeksobject is niet de ontwikkeling van regeerpraktijken maar ‘de beredeneerde wijze waarop

men het beste kan regeren' (2). Hij is met andere woorden op zoek naar de in vertoog omgezette, systematische reflectie op de praktijk van het regeren, de conceptualisering van regeren zowel van binnenuit als van buitenaf – in eerdere lezingen onder de noemer 'gouvernementaliteit' gebracht (Foucault 2000). Een volgende constante is dat Foucault ook hier analytisch op zijn best is als hij zich richt op het achterhalen van de logica van bepaalde denksystemen en hun onderlinge verhouding. In het geval van deze 'rationaliteiten van regeren' gaat het om de relatie tussen verschillende met elkaar verweven thema's of vraagstellingen. Als eerste het conceptualiseren van een economische vorm van subjectiviteit: wat is de impliciet gelaten of expliciet geformuleerde conceptie van menselijk handelen die we in de economische traktaten tegenkomen? Daarnaast het vormgeven van een *plane of reference* (295): hoe wordt het realiteitsniveau afgebakend waarop de economische analyse zich kan betrekken? Als laatste het aangeven van de aard, de grenzen en de doelstellingen van politieke interventie: welke specifieke vorm van politiek bestuur volgt uit het antwoord op de eerdere vragen? Foucault onderscheidt drie (neo)liberale configuraties die ieder voor zich een specifieke conceptie van menselijke subjectiviteit, een afgebakend kennisdomein en een definitie van macht of bestuur met elkaar verbinden.

De klassieke politieke economie waar Foucault mee begint en eindigt is de eerste systematische poging een liberale gouvernementaliteit te ontwikkelen. Afzetpunt is de politieke filosofie van de *raison d'état* die enerzijds erkent dat alle staten hun belangen hebben en dienen te verdedigen, maar anderzijds de natuurwet, het natuurrecht of het sociale contract inzet als *externe limiet* voor het regeren van de soeverein, als grens die aangeeft wanneer het regeren onrechtmatig wordt en de onderdanen niet langer gehoorzaam hoeven te zijn (6-10). De politieke economie werkt niet langer met het onderscheid tussen legitimiteit en illegitimiteit. Ze richt zich op de *interne limiet* van het regeren, op de intrinsieke begrenzing van het politieke bestuur. Het overschrijden van deze intrinsieke grens levert een inefficiënte regering op die de gevolgen van haar handelen niet goed overziet, geen onrechtmatige. De politieke economie kan zich enkel als intellectueel instrument voor deze zelfbegrenzing opwerpen op grond van het feit dat ze het bestaan van 'natuurlijke' processen en 'natuurlijke' mechanismen poneert die als substraat onder de bestuurspraktijken

liggen en daar altijd hun weerslag op hebben. Een hoofdrol is daarbij weggelegd voor de *homo economicus* die op grond van de belangen die hij heeft producten maakt en met anderen uitwisselt. Op het moment dat we al die *homomines economici* samennemen, ontstaat het natuurlijke niveau van 'de economie' dat aan de politiek voorafgaat en dat de noodzakelijke grens vormt van politiek handelen. Het realiteitsniveau waar de economische analyse zich op betreft is er dus een van productie, consumptie en distributie als geaggregeerde grootheden die door individuele economische actoren worden voortgebracht. Politiek gezien heeft economische kennis in de klassieke politieke economie een paradoxale taak: op het moment dat ze zich als kennisdomein vestigt, moet ze laten zien dat er geen overkoepelende kennis van economische processen kan zijn die aanleiding geeft tot actieve interventie.

In hoofdstuk vier tot en met zeven staan de Duitse liberalen centraal die zich rondom het tijdschrift *Ordo* verenigd hebben. Binnen de ordoliberalen wordt op de vraag naar het subject geen substantieel inhoudelijk antwoord gegeven. Je kunt zeggen dat menselijk handelen volgens de ordoliberalen het product van geschiedenis en politiek is. Het subject is dus hooguit een potentieel, het is degene die nog moet worden ingebed in competitieve ondernemingsstructuren. In tegenstelling tot het klassieke liberalisme wordt het ordoliberalisme juist gekenmerkt door een sterk antinaturalisme: de markt is geen natuurlijk domein dat aan de politiek voorafgaat, maar een politiek construct dat om interventie en onderhoud vraagt. Ondernemerschap, competitie en marktwerking zijn geen inherente eigenschappen van een domein dat autonoom wordt geacht, maar eigenschappen van een formele structuur die al dan niet verwerkelijk is. Om die reden staan de ordoliberalen ook een *Gesellschaftspolitik* of *Vitalpolitik* voor: je moet als overheid inwerken op de samenleving zodat competitieve mechanismen hun regulerende rol kunnen blijven spelen, maar ook inzetten op een 'organische reconstructie van de samenleving' waarbij natuurlijke, kleinschalige gemeenschappen, families en buurten de hoeksteen vormen. Economische kennis kan laten zien hoe ondernemerschap gepromoot kan worden en tegelijkertijd welke vorm van 'samenlevingspolitiek' noodzakelijk is om dit ondernemerschap enerzijds in stand te houden en anderzijds de harde,

koude kanten van competitie te voorzien van de ‘warme morele en culturele wortels’ die haar dragelijk maken (242-243).

Na een korte uiteenzetting over de situatie in Frankrijk in hoofdstuk acht, staat het Amerikaanse neoliberalisme in de daaropvolgende twee hoofdstukken centraal – van Herbert Simons kritiek op het Beveridge-programma in 1934 tot aan Gary Beckers analyse van menselijk kapitaal in de jaren zestig en zeventig. Binnen de neoliberale gouvernementaliteit wordt het individuele subject gezien als *entrepreneur* die geld, tijd en affectie in zichzelf investeert met het oog op toekomstige winst. In de productie van zijn eigen geluk kent ieder individu een bepaald gewicht toe aan de verschillende handelingsmogelijkheden en kiest op afgewogen wijze voor het hedonistische optimum. Daarmee is het realiteitsniveau waarop de Amerikaanse neoliberalen analyseren niet langer het niveau van het klassieke liberalisme. Wat eerder een apart domein was van natuurlijke processen en mechanismen, is nu, in de klassiek geworden formulering van Lionel Robbins, een gezichtspunt waaronder alle menselijke gedragingen begrepen worden in termen van de relatie tussen doeleinden en schaarse middelen die op elkaar wederzijds uitsluitende manieren kunnen worden ingezet. Het bereik van politiek ingrijpen is evenzeer verbreed en omvat nu in potentie alles wat te maken heeft met de verhouding tussen ‘individu’ en ‘omgeving’. Het individu is bestuurbaar omdat hij op een consistente en niet-willekeurige manier op systematische veranderingen in zijn omgeving reageert. De economische wetenschap kan laten zien hoe omgevingsvariabelen het best kunnen worden gemanipuleerd; ze kan aangeven wat de meest efficiënte ‘omgevingspolitiek’ is, zowel in termen van de kosten van het beleid (geïnvesteerd belastinggeld) als vanuit de baten (de gewenste effecten). Als de criminele ondernemer voor handelingen kiest die strijdig zijn met de wet dan moet je hem niet resocialiseren maar verzwaar je bepaalde elementen die hij in zijn afweging meeneemt (strafmaat, pakkans).

Als poging de logica van bepaalde denksystemen en hun onderlinge verhouding te achterhalen, is Foucaults exercitie meer dan geslaagd. Hij weet op interessante en overtuigende manier zichtbaar te maken hoe het economisch vertoog vanaf haar ontstaan doordrongen is van vraagstukken rondom de aard en het bestuur van individuen. Toch blijft er iets

knagen. In de jaren voorafgaand aan deze lezingen had Foucault furore gemaakt met het thema van de verstengeling van kennisproductie en machtsuitoefening. In *Discipline, toezicht en straf* probeert hij te ontrafelen hoe menswetenschappelijke disciplines en disciplinerende instellingen elkaar in hun ontwikkeling wederzijds versterken. In het eerste deel van de *Geschiedenis van de seksualiteit* draait het om de vraag hoe de *scientia sexualis* verbonden is met een machtsdispositief dat ons uitnodigt tot het bekennen van onze ‘ware seksuele geaardheid’. Deze thematiek is hier vreemd genoeg verdwenen en dat heeft gevolgen. Enerzijds wordt daarmee de institutionele herkomst van economische theorieën onzichtbaar. Zo heeft Amadae bijvoorbeeld laten zien dat het door Foucault als een zelfstandige gouvernementaliteit behandelde Amerikaanse neoliberalisme, in wezen nauw verbonden is met de RAND-corporatie (Amadae 2003, 27-80). De rationele keuzetheorie die daar ontwikkeld werd, speelde een cruciale rol bij het ingangzetten van de Koude Oorlog, was de inzet van een interne machtsverschuiving in Washington en kreeg als gevolg daarvan de facto legitimiteit. Het neoliberalisme heeft met andere woorden een herkomstgeschiedenis die de genealoog van kennis en macht juist zou moeten interesseren. Anderzijds blijven vragen over de politieke aanwending van deze rationaliteiten van regeren in de lucht hangen. In hoeverre is het (neo)liberalisme naast *rationaliteit* ook daadwerkelijk *techniek* van het regeren? Wat zijn de condities waaronder economische modellen en theorieën ook gouvernementele realiteit kunnen krijgen? Waar moeten individuen, ondernemingen en instellingen aan voldoen in een goedgeoliede marktomgeving en hoe zorg je ervoor *dat* ze aan deze eisen voldoen?

Adam Curtis laat in de (hoogst suggestieve) documentaire *The trap* zien hoe Amerikaanse speltheoretici betrokken raakten bij het herstructureren van de Britse gezondheidszorg. Via de competitie van een ‘interne markt’ probeerde men medisch personeel te prikkelen tot betere prestaties en tegelijkertijd de macht van de elite van artsen te doorbreken. Ook in eerdere fasen was de wending naar de bestuurspraktijk nooit ver weg. Thomas Malthus en David Ricardo streden vanuit theoretische overwegingen voor de afschaffing van de armenwetten en voor de invoering van een moreel-educatief programma dat van kortzichtige arbeiders

voortuitzende werknemers zou maken; James Mill worstelde in zijn functie van bestuurder bij de East India Company met de economische ‘achterlijkheid’ van de inheemse bevolking. Omdat de relatie tussen discursieve ontwikkelingen en geïnstitutionaliseerde technieken van bestuur nergens expliciet gemaakt wordt, loopt de analyse het risico steriel te worden. Natuurlijk wint Foucaults uiteenzetting aan narratieve coherentie als hij zich houdt bij het bespreken van economische theorieën en hun verschillen en overeenkomsten, maar niet zonder daarvoor bovengenoemde prijs te betalen. Het meest vruchtbare vervolg op het door Foucault ingezette onderzoek naar (neo)liberale vormen van gouvernementaliteit zou mijns inziens dan ook gelegen zijn in het achterhalen van die meer diffuse relaties: de vertaalslag van institutie naar rationaliteit van regeren en van rationaliteit van regeren naar technisch programma.

Guus Dix M.A. is als docentpromovendus verbonden aan de vakgroep wetenschapsfilosofie van de Universiteit van Amsterdam. In zijn promotieonderzoek wordt de relatie tussen economische wetenschap en economische politiek onderzocht in twee onderscheiden casus.

Literatuur

Amadae (2003) *Rationalizing capitalist democracy. The Cold War origins of rational choice*

liberalism. Chicago: The University of Chicago Press.

Foucault, M. (1990) *The history of sexuality. Volume I: an introduction*. New York: Vintage Books.

Foucault, M. (1994) *The order of things. An archeology of the human sciences*. New York, Vintage Books.

Foucault, M. (2000) ‘Governmentality’. In: M. Foucault *The essential works of Foucault, 1954-1984. Volume 3: power*. New York: The New Press.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.